

Letter J's (ج) Literary and rhetoric contents in Persian literature

Gholamreza Heidary*

Abstract

In Persian literature, creating contents with Persian alphabets has a special place. Ever since, creating images, contents, interpretations, and syntaxes thanks to shape and state of Persian alphabets attracts many writers and poets. Nearly all poets and writers have dealt with this subject. Letter "Jim" is one of the letters that attracts many writers and poets along with other letters. Among the alphabets, letter "Jim" is one of the most useful letters for creating contents, poetic areas, and fine and delicate syntaxes and interpretations of Persian literature after letter "Alef" which attracts many poets and writers due to its shape, state, and special literary, religious, and theosophical place, and some of its unique properties. Although other Persian letters play the role of creating the pristine and delicate contents, letter "Jim" with some of the unique properties has special importance rather than some of these letters. Letter "Jim" is sixth letter of Persian alphabet, the fifth letter of Arabic alphabet, third letter of Abjad letter, and the representative of number three in "Jommal" calculation due to its appearance and writing form, labyrinth hair, line of face, and also because of having dot by the hair, parotid line, and tight and small mouth, and it plays its role as one of the most important content-creating letters in making poetic and double-entendre images of face and its beauties.

The letter "Jim" of hair and "Jim" of ear with letter "Sad" of eye and "Ein" of eye and letter "mim" of mouth and "Ya" of lip, and "Sin" of teeth and "Alef" of ear, altogether show a beautiful image of the letters' role on the face. Due to its ring-like, narrow, and curved shape, letter "Jim" is the symbol of bending, humility, lowliness, disability, shame, and frustration, and it is the origin of creating many contents in this context. Regarding this attention of the writers and poets to the letter "Jim" in creating literary contents and important place of this letter in creating poetic areas, it is very important to address the role of literary and rhetorical language of letter "Jim" in Persian literature and analyze the poetic and prosaic evidence in this context, so it paves the way for understanding the artistic and literary beauties of images and contents made from the Persian letters, specially letter "Jim". Studying the obtained literary evidence shows that most writers and poets have benefited letter "Jim" and its special properties in creating literary contents, and in some cases religious and theosophical contents. Although the range of contents, interpretations, and syntaxes made from state, form, and properties of letter "Jim" is very limited, most poets and writers have confirmed the content-creating role of letter "Jim" in Persian literature,

---

* Assistant Professor of Persian Language and Literature, Islamic Azad University, Abhar Branch, Abhar, Iran

phlitgholamrezaheidary@yahoo.com

Received: 28/05/2019

Accepted: 15/10/2019

even by presenting one content. Most of them have used the properties of letters such as alef, be, te, the, jim, he, khe, dal, zal, re, ze, sin, shin, sad, ta, za, ein, fe, ghaf, lam, mim, nun, vav, he, and ye as the content-making complementary role of letter "Jim", but they haven't used the letters zhe, pe, che, zad, ghein, kaf, ghaf in this way.

Artistic and literary contents made from letter "Jim" have literary elegance, and in some cases, they have special artistic complexities due to the creation of poetic areas and pristine contents. The writers and poets have benefited the various literary arrays and artistic beauties, specially metaphor, allusion, assimilation, and amphibology for creating contents, syntaxes, and interpretations of letter "Jim". Molavi and Attar are the most active poets in the arena of creating delicate and pristine contents of letter "Jim". Literary contents, phrases, and syntaxes made from letter "Jim" in Molavi's and Attar's poems which are one of the most artistic structures of Persian literature rather than other poets have special novelty and elegance. "Farrokhi Sistani", "Fakhroddin Asad Gorgani", "Sanaie", ..., are the poets who have created the most literary and artistic contents thanks to the properties of letter "Jim" after Molavi and attar, respectively.

Keywords: alphabetical letters, letter J, poem, content

References

- Faráhání, Adib al-Mamalek, Mohammad sadegh (1977). *The complete poetical works of Adib al-Mamalek Farahani*. Vahid Dastgerdi (emend.), Tehran: Foroughi.
- Asad Gorgáni, Fakhr al-din (2003). *Veis & Ramin*. Mohammad Roshan (emend.), 2nd ed. Tehran: Contemporary Sadra.
- Amiri Lahiji, Shams al-din Mohammad (1979). *The complete poetic works and messages of Amiri Lahiji*. Zanjani Barat (emend.), 1st ed. Tehran: Heydari.
- Amir Khosro Dehlavi, Mahmood (1965). *The complete poetic works of Amir Khosro Dehlavi*. Saed Nafisi (emend.), 1st ed. Tehran: Javidan.
- Amir Moazzi, Mohammad (1984). *The complete poetic works of Amir Moazzi*. Introduction Naser Hayyeri (emend.), 1st ed. Tehran: Marzban.
- Anvari, A'hed al-din (1994). *The complete poetic works of Anvari*. With the effort of Mohammadtaghi Modarres Razavi. 4th ed. Tehran: Elmi ve Farhangi.
- A'hedi Maraghee, Rokn al-din (1997). *The complete poetic works of A'hedi Maraghee*. With the effort of Saed Nafisi. 2nd ed. Tehran: Amirkabir.
- Iraj Mirzá, (1975). *The complete poetic works of Iraj Mirzá*. Mohammad Ja'far Mahjoob (emend.), Tehran: Andishe.
- Bahár, Mohammad Taghi (1990). *The complete poetic works of Malak al-shoaraye Bahar*. Mehrdad Bahar (emend.), 5th ed. Tehran: Tous.
- Bidel Dehlavi, Abd al-Ghader (1993). *The complete poetic works of Bidel Dehlavi*. Mohammad Khaste & Khalil al-allah Khalili (emends.), Hassan Ahi (emend.), 3rd ed. Tehran: Foroughi.
- Bilghani, Majir al-din (1980). *The complete poetic works of Majir al-din Bilghani*. Mohammad Abadi (emend.), Tehran: The institute of History and Culture of Iran.
- Servat, Mansour (1997). *Allusion Wordbook*. 1st ed. Tehran: Amirkabir.
- Jami, Abd al-Rahman (2000). *The complete poetic works of Jami*. A'la Khan Afsahzade (emend.), 1st ed. Tehran: The Center of Iranian Studies.
- Jami, Abd al-Rahmán (1990). *Haft orang Masnavi*. Mortezá Modarres Giláni (emend.), 5th ed. Tehran: Sa'di.
- Hafez Shirazi, Shams al-din (1996). *The complete poetic works of Hafez*.

- Mohammad Ghazvini & Ghasem Ghani (emend.), 1st ed. Tehran: Aande.
- Khalf Tabrizi, Mohammad Hossein (2004). *Decisive Logic*. Moen (emend.), 4th ed. Tehran: Amirkabir.
  - Khajavi Kermani, Kamal al-Din (1996). *The complete poetic works of Khajavi Kermani*. Saed Ghanee (emend.), 1st ed. Tehran: Behzad.
  - Dehkhoda, Aliakbar (1999). *Dictionary*. Advisor Mohammad Moen & Ja'far Shahidi. 1st ed. Tehran: the institute of Dehkhoda Dictionary and University of Tehran.
  - Rampouri, Sharaf al-Din (1985). *Ghias al-loghat Dictionary*. Mansour Servat (emend.), 1st ed. Tehran: Amirkabir.
  - Roudaki, Abou abd allah (1996). *The complete poetic works of Roudaki*. Manouchehr Roshanpazhouh (emend.), Tehran: Tous.
  - Salan Savoji, Jamal al-din (1989). *The complete poetic works of Savoji*. By introduction of Taghi Tafazzili, Mansour Moshfegh (emend.), Tehran: Safi Alishah.
  - Sanaie, Majdoud ebn Adam (1996). *Hadighat al-Haghighah & Shariat al-Tarighah*. Mohammad Taghi Modarres Razavi (emend.), 4th ed. Tehran: University of Tehran:
  - Sanáie, Majdoud ebn Adam (1984). *The complete poetic works of Hakim Sanáie*. Mohammad Taghi Modarres Razavi (emend.), 3rd ed. Tehran: Sanaie Library.
  - Souzani Samarghandi, Shams al-Din (1960). *The complete poetic works of Souzani Samarghandi*. Naser al-Din Shah Hosseini (emend.), Tehran: Amirkabir.
  - Sháh Ne'mat al-Allah Vali Kermáni, Nour al-Din (1996). *The complete poetic works of Ne'mat al-Allah Vali Kermani*. By introduction of Saed Nafisi. Tehran: Negah.
  - Obeid Zákáni, Nezám al-Din (2002). *The complete works of Obeid Zákáni*. Introduced by Abbas Eghbal Ashtiani (emend.), 2nd ed. Tehran: Peik-e Farhang.
  - Attár Neyshábouri, Farid al-Din (1987). *The complete poetic works of Attár Neyshábouri*. Taghi Tafazzoli (emend.), 4th ed. Tehran: Elmi ve Farhangi.
  - Attár Neyshábouri, Farid al-Din (1996). *Mantegh al-Teyr*. Seyyed Sadagh Goharin (emend.), 9th ed. Tehran: Elmi ve Farhangi.
  - Afifi, Rahim (1994). *Poetic Encyclopedia*. 1st ed. Tehran: Soroush.
  - Amagh Bokhari, Shaháb al-Din (1928). *The complete poetic works of Shaháb al-Din Amagh Bokhari*. Tabriz: Adabieh Library.
  - Farrokhi Sistáni, Abou al-Hassan (1994). *The complete poetic works of Farrokhi Sistáni*. With the Effort of seyed Mohammad Dabir Siághi. 4th ed. Tehran: Zavvar
  - Ghááni Shirázi, Habibollah (2003). *The complete poetic works of Ghááni Shirázi*. Amir Sanáie (emend.), Tehran: Negah.
  - Ghatarán Tabrizi, Abou Mansour (1981). *The complete poetic works of Ghatarán Tabrizi*. Mohammad Nakhjavani (emend.), 1st ed. Tehran: Ghoghnous.
  - Masoud Sa'd, Salmán (1983). *The complete poetic works of Masoud Sa'd*. Mehdi Nourian (emend.), 1st ed. Isfahan: Kamál Publications.
  - Moen, Mohammad (1994). *Moen Dictionary*. 9th ed. Tehran: Amirkabir.
  - Mánouchehri Damgháni, Ahmad (1994). *The complete poetic works of Manouchehri Damghani*. Seyyed Mohammad Dabir Siághi (emend.), 2nd ed. Tehran: Zavvár.
  - Molavi, Jalál al-Din (1982). *The complete works of Shams Tabrizi*. Badi' al-Zamán

-
- Forouzanfar (emend.), 12th ed. Tehran: Amirkabir.
- Molavi, Jalál al-Din (1991). *Masnavi Ma'navi*. Rinold Nikelson (emend.), 2nd ed. Tehran: Movali.
  - Mirzánia, Mansour (1997). *Allusion Encyclopedia*. 1st ed. Tehran: Amirkabir.
  - Ghobádiáni, Náser Khosro. Abou Moien (1989). *The complete poetic works of Náser Khosro*. Mojtábá Minouie & Mehdi Mohaghegh (emend.), 4th ed. Tehran: University of Tehran.
  - Nasimi, Emád al-Din (1991). *The complete poetic works of Nasimi*. Yad al-Alláh Jaláli Pendári (emend.), 1st ed. Tehran: Ney.
  - Nezámí Ganjaví, Elyás ebn Yousef (1989). *The complete works of Khamse Nezámí Ganjaví*. Vahid Dastgerdi (emend.), 5th ed. Tehran: Amirkabir
  - Naziri Neyshábouri, Mohammad Hossein (1998). *The complete poetic works of Naziri Neyshabouri*. Mohammadreza Táheri (emend.), 1st ed. Tehran: Negah.
  - Vahshi Báfgi, Kamal al-Din Mohammad (1992). *The complete poetic works of Vahshi Bafghi*. Parviz Bábaie (emend.), 1st ed. Tehran: Negah.
  - Haláli Jeghtaie, Nour al-Din (1987). *The complete poetic works of Halali Jeghtaie*. By introduction of Saed Nafisi (emend.), Tehran: Sanáie.

مضامین ادبی و بلاغی و صور خیال حرف جیم در ادب پارسی

غلامرضا حیدری*

چکیده

حرف جیم (ج، جا)، حرف ششم از حروف الفبای پارسی، حرف پنجم از حروف الفبای عربی، حرف سوم از حروف ابجد و نماینده عدد سه در حساب جمل است. حرف جیم، بعد از حرف الف که به واسطه شکل و جایگاه خاص ادبی، دینی، عرفانی و برخی ویژگی های منحصر به فرد، یکی از پرکاربردترین حروف در ساخت مضامین، فضاهای شاعرانه، ترکیبات و تعبیرات نغز و ظریف ادب پارسی به شمار می رود، یکی از چند حرف مهم مضمون آفرین و تصویرسازی در ادب پارسی است. این مقاله که به بررسی جایگاه ادبی و بلاغی حرف جیم در آثار ادبی شاعران و نویسندگان متعدد ادب پارسی در آفرینش مضامین، فضاهای شاعرانه، ترکیبات و تعبیرات پرداخته، دستاوردهای ارزشمندی داشته است. بررسی شواهد ادبی به دست آمده، نشان می دهد اکثر شاعران و نویسندگان، از حرف جیم و ویژگی های خاص آن در آفرینش مضامین ادبی و در برخی موارد، مضامین دینی و عرفانی بهره برده اند؛ اگرچه دامنه مضامین، تعبیرات و ترکیبات بر ساخته از حالت، شکل و ویژگی های حرف جیم بسیار اندک است، بیشتر شاعران و نویسندگان، حتی با ارائه یک مضمون، نقش مضمون سازی حرف جیم در ادب پارسی را تأیید کرده اند. بیشتر آنها، از ویژگی های حروفی چون الف، م، د، ن، ص و... به منظور نقش مکمل مضمون سازی حرف جیم استفاده کرده اند. مضامین ادبی و هنری بر ساخته از حرف جیم، از ظرافت ادبی و در برخی موارد، به واسطه خلق فضاهای شاعرانه و مضامین بکر، از پیچیدگی هنری خاصی برخوردار است. مولوی، عطار، فرخی سیستانی، اسعد گرگانی، سنایی و... به ترتیب، از جمله شاعرانی هستند که بیشترین مضامین ادبی و هنری را به کمک ویژگی های حرف جیم آفریده اند.

کلیدواژه‌ها: حروف الفبا، جیم، شعر، مضمون.

مقدمه

در ادب پارسی، مضمون آفرینی با حروف الفبا، از جایگاه ویژه ای برخوردار است. آفرینش تصاویر، مضامین، تعبیر و ترکیبات به مدد شکل و حالت حروف الفبای پارسی، از دیرباز تاکنون، توجه بسیاری از شاعران و نویسندگان را سخت به خود جلب کرده است. کمتر شاعر و نویسنده ای را می توان یافت که به گونه ای به این امر نپرداخته باشد. یکی از حروفی که در کنار دیگر حروف مضمون ساز، توجه شاعران و نویسندگان قرار را به خود جلب کرده، حرف جیم است. حرف جیم

phlitgholamrezaheidary@yahoo.com

* استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد اهر، اهر، ایران

تاریخ وصول: ۱۳۹۸/۳/۷ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۷/۲۳

به دلیل داشتن شکل خاص و ویژگی های منحصر به فرد، به همراه برخی از حروف، در آفرینش بسیاری از فضاها و شاعرانه، مضامین بکر، ترکیبات و تعابیر نغز و ظریف ادبی، نقش بسیار مهمی دارد.

حرف جیم به دلیل شکل ظاهری و نوشتاری اش، به گوش، زلف شکنج، خط عذار و... و نیز به علت داشتن نقطه، به حال در کنار زلف و خط عذار و دهان تنگ و خُرد و... مانند می شود و یکی از مهم ترین حروف مضمون ساز در خلق تصاویر شاعرانه و ایهام گونه چهره و رخسار و زیبایی های آن، نقش آفرینی می کند. جیم زلف و جیم گوش با صا د چشم و عین چشم و میم دهان و یای لب و سین دندان و الف بینی و... با هم تصویری زیبا از نقش حروف را روی چهره به نمایش می گذارند. حرف جیم با توجه به شکل حلقه مانند، باریک و خمیده اش، مظهری از خمیدگی، افتادگی، سرافکنندگی، ناتوانی، شرمندگی، ناامیدی و... می شوند و سرمنشأ آفرینش مضامین زیادی در این زمینه می شوند.

اهمیت و بیان مسئله

دامنه کاربرد حرف جیم در آفرینش فضاها و شاعرانه، مضامین بکر، ترکیبات و تعابیر نغز و ظریف ادبی، بعد از دامنه بسیار وسیع کاربرد حرف الف، یکی از چند دامنه پر کاربرد در این زمینه است. هر چند، حروف دیگر ادب پارسی در جای خود، نقش آفرین مضامین بکر و نغزی هستند، حرف جیم یکی از چند حروف پر کاربرد در مضمون آفرینی، با داشتن برخی ویژگی های منحصر به فرد، از اهمیت بیشتری نسبت به برخی از این حروف داراست. حرف جیم با داشتن، ویژگی هایی همچون شکل خمیده، شکسته، حلقه مانند و باریک، شباهت به زلف، گوش و خط عذار، داشتن نقطه و... با هم و در یک جا و در کنار هم، کانون آفرینش مضامین متنوع و گوناگونی در ادب پارسی است. قدوقامت خمیده و ناتوان، زلف و خط عذار؛ زلف پُرشکنج و تاب دار و خط عذار کنار خال لب، زرخندان، بناگوش و دهان خُرد، تنگ و... همه از مضامین برساخته از شکل، هیئت، حالت و ویژگی حرف جیم محسوب می شوند. بنابر چنین توجه شاعران و نویسندگان به حرف جیم در آفرینش مضامین ادبی و جایگاه مهم این حرف در ایجاد فضاها و شاعرانه، بررسی نقش زبان ادبی و بلاغی حرف جیم در ادب پارسی و تحلیل شواهد شعری و نثری در این زمینه، اهمیت بسیار زیادی پیدا می کند و راه را برای درک زیبایی های هنری و ادبی تصاویر و مضامین برساخته از حروف الفبا به ویژه حرف جیم را هموارتر می سازد.

پیشینه تحقیق

آفرینش تصاویر، مضامین، تعابیر و ترکیبات به مدد شکل و حالت حروف الفبا، دغدغه بسیاری از شاعران و نویسندگان بوده است. در زمینه کاربرد ادبی و بلاغی حروف الفبا، علاوه بر چند تحقیق و مقاله پراکنده و مختصر، می توان به نکات دقیق و ظریف و مهمی که به صورت حاشیه و تعلیقات در ذیل ابیات و آثار نگاشته شده اشاره کرد. مقاله زیر که به بررسی جایگاه ادبی و بلاغی حرف جیم در آفرینش مضامین، فضاها و شاعرانه، تعابیر و ترکیبات ادبی می پردازد، در نوع خود می تواند زمینه پرداختن به جنبه های ادبی و بلاغی دیگر حروف در آثار متنوع ادبی را فراهم آورد.

نگارنده، در مقالاتی که در زیر به آنها اشاره خواهد شد، به کاربرد ادبی و بلاغی برخی از حروف الفبا به ویژه حرف الف، در اشعار برخی از شاعران پرداخته است:

۱) مقاله «کاربرد ادبی و هنری حرف الف در اشعار شاعران سبک خراسانی»، در مجله متن پژوهی ادبی، شماره ۷۷، تابستان ۱۳۹۷ که به این نتیجه رسیده است که تصاویر و تعابیر برساخته از حرف الف در اشعار انوری در زمره بهترین تصاویر هنری الف در سبک خراسانی به شمار می رود. برساخته های ناصر خسرو هر چند لطافت ادبی تعبیرات انوری را ندارد، از جهت آمار شواهد شعری، بعد از انوری قرار دارد. شاعرانی چون سوزنی، معزی، قطران، حلاج و... بعد از انوری و

ناصر خسرو به خلق تصاویری نغزی از الف پرداخته‌اند. شاعرانی چون حسن غزنوی، سعدسلیمان، ابوسعید، منوچهری، عثمان و... بسیار کم به این امر پرداخته‌اند.

۲) «کاربرد ادبی و هنری و تصویری الف در پهنه ادب پارسی با تکیه بر اشعار سبک هندی»، در مجله سبک شناسی نظم و نشر فارسی (بهار/ادب، ۱۳۹۶) پژوهش دیگری از نگارنده است. بنابر این مقاله، صائب یکی از پُرکارترین شاعرانی سبک هندی در خلق مضامین نغز و ظریف از حرف الف است. صائب با تیزبینی خاص، از زوایای مختلف به الف نگاه کرده است. پرداخت همه سویه، ظریف و دقیق به حالات شاعرانه الف و انعکاس چندجانبه فضاهای هنری و ادبی و تصویری الف، از کاربردهای شاخص بیدل هست. کلیم، فضولی، نظیری، حزین، غالب، طالب، بابافغانی و... بعد از صائب و بیدل به صورت پراکنده به تصویرسازی از الف توجه زیادی داشته‌اند.

جایگاه و مضامین ادبی و بلاغی حرف جیم

حرف ج (جا، جیم): حرف ششم از حروف الفبای فارسی و حروف پنجم از حروف الفبای عربی و حرف سوم از حروف ابجد است و به حساب جُمَل نماینده عدد سه و رمزی است برای جواب. رمز جمادی الاولی و جمادی الاخری نیز هست. در کتب رجال شیعی، ج، رمز اصحاب امام جواد (ع) است؛ ج، به واسطه خمیدگی، کجی، حلقه ماندی، دایره گونی، خُردی، دواری، شکستگی، باریکی، تنگی و... مظهر و نماد تواضع، سرافکندگی، سربه زیری، سربه پیش افکندگی، شکنج، پیچ درپیچی، حلقه حلقه بودن، شکستگی، تنگی و شکست دل؛ جعد، آشفته‌گی، شکنج و حلقه حلقه ماندی زلف و مو و... است. افتادگی، کمانی شدن کمر، پشت و قدوقامت بدن؛ و نیز مجعد و چوگان مانند بودن انتهای مو، زلف، طره و خط عذار؛ تنگی و گرفتگی دل را به آن نسبت می‌دهند؛ ج، برخلاف حرف الف که هیچ نقطه‌ای ندارد و مجرد و تنه‌است، به دلیل داشتن نقطه، مقید است؛ به واسطه هیئت و شکل خاص ج، گوش و لاله گوش آدمی، قلاب ماهی‌گیری، کمان و خنجر کج را به آن مانند می‌کنند؛ ج، به دلیل شکل و حالت حلقه مانند و داشتن نقطه، زلف بر کنار زرخدان، خال لب، بناگوش و دهان خُرد و تنگ را تداعی می‌کند؛ **جیم زلف** و **جیم سر زلف**، تعبیری است از حالت خمیده، چوگانی، شکنج، حلقه مانند سر زلف و خط عذار پُرشکنج به همراه خال سیاه لب، زرخدان، بناگوش و دهان خُرد و تنگ که بر چهره نقش می‌بندد. از حالت خمیده، چوگانی، شکنج، پریشان، آشفته، مجعد، تاب دار و درهم ریخته سر زلف و مو و خط عذار پُرشکنج که همراه خال لب زرخدان، بناگوش و دهان خُرد و تنگ خال مانند بر صورت معشوق و محبوب نقش می‌بندد و نیز موی مجعد و خط عذار پُرشکنج در کنار خال لب زرخدان، بناگوش و دهان خُرد و خال مانند، به **جیم زلف** و **جیم سر زلف** تعبیر می‌کنند؛ ج، در مقایسه با الف که سرکش دارد و سرکش است و ب که دو سر دارد و دوزبان و دورو است، نه سرکش است، نه دوسر، نه دورو و نه دوزبان؛ ج، با شکل دایره گون، در خط تعلیق، نشانه تبخّر و زیبایی است؛ دایره و حلقه جیم، شکل دایره‌گون و حلقه مانند حرف جیم؛ بنابر شکل و حالت خمیده، حلقه مانند و دایره گون حرف جیم، زلف پُرشکنج و حلقه مانند و مجعد و هر چیز حلقه مانند را به آن نسبت می‌دهند؛ دایره و حلقه جیم، کنایه از شکنج، پیچ درپیچی، حلقه حلقه ماندی زلف و مو و نیز کنایه از زلف و موی مجعد، آشفته و حلقه مانند است؛ **نقطه جیم**، **نقطه حرف ج**، **نقطه لفظ جیم**؛ با توجه به شکل و حالت خمیده، شکنج و کج حرف جیم و داشتن نقطه، از آن، زلف و موی پُرشکنج و مجعد را اراده می‌کنند و از **نقطه**، خال روی لب، بناگوش، زرخدان و دهان خُرد و تنگ خال مانند بر چهره محبوب را که موی مجعد و شکنج و خط عذار پُرخم در کنار آن قرار می‌گیرد، اراده می‌کنند. این حالت، یعنی قرارگرفتن خال سیاه در میان زلف شکنج و مجعد و خط عذار پُرشکنج، از محسنات محبوب و معشوق شمرده می‌شود. از خال سیاه لب، زرخدان و بناگوش و دهان خُرد و تنگ خال مانند که بر

صورت نقش می بندد، به نقطهٔ جیم، نقطهٔ جیم زلف و نقطهٔ جیم سر زلف تعبیر می کنند. حرف جیم، به دلیل داشتن نقطه، مرکز توجه قرار گرفته و با نقطهٔ آن در ساختار ادبی و ایهامی، بازی هنری شده است.

مرا حرف نخستین است از جان	سر زلفت که شد چون حلقهٔ جیم
(امیرخسرو دهلوی، ۱۳۴۳: ۳۸۵)	
بر حال بی قراری جان اسیریم	آشفته‌گی زلف چو جیم تو دال بین
(اسیری لاهیجی، ۱۳۷۵: ۲۳۸)	
ای اوحدی بریدن از آن زلف همچو جیم	دیدم که بر بلای دل خسته دال بود
(اوحدی مراغه‌ای، ۱۳۷۵: ۱۹۹)	
یا که کرده‌ست خداوند ادب، میرنظام	امتحان خط تعلیق به صد دایرهٔ جیم
(ایرج میرزا، ۱۳۵۳: ۷۱)	
خال تو نقطه ای است ز کلک دبیر صنعت	در بر کشیده حلقهٔ زلف تو اش چو جیم
(جامی، ۱۳۷۸: ۵۶۵)	
در خم زلف تو آن خال سیه دانی چیست	نقطهٔ دوده که در حلقهٔ جیم افتاده‌ست
(حافظ، ۱۳۷۴: ۵۲)	
استوای خط رای او اگر بیند الف	از خجالت زین سبب در پیش دارد سر چو جیم
(سلمان ساوجی، ۱۳۶۷: ۵۷۹)	
تا چو جعد صنمان دایره گون باشد جیم	تا چو پشت شمنان، پشت به خم باشد دال
(فرخی سیستانی، ۱۳۷۱: ۲۲۰)	
هم ز جیم سر زلف تو خروش عشاق	همه ز دال سر زلف تو فغان ابدال
(فرخی سیستانی، ۱۳۷۱: ۲۱۳)	
از ابجد عاشق جیمم به دنیا طالب سیمم	که رنگ این و شکل آن نشان زان موی و تن دارد
(قائنی، ۱۳۸۰: ۱۵۶)	
زان گوش همچون جیم تو زان چشم همچو صاد تو	زان قامت همچون الف زان ابروی چون نون خوش
(مولوی، ۱۳۶۳: ۴۷۸)	

*جیم از بر جیم درافکندن از زلف: باتوجه به شکل و حالت خمیده، شکنج و حلقه مانند حرف جیم، زلف پُرشکنج و پیچ درپیچ معشوق و محبوب را اراده کرده است. بنابراین، ترکیب، کنایه از زلف پُرشکنج و تاب دار را پراکندن و آشفته کردن است که از شگردهای دل ربایی معشوق است. علاوه بر زلف شکنج جیم مانند، بنابر شکل حرف جیم، زلف خمیده و خط عذار پُرشکنج در کنار بناگوش به همراه خال لب و بناگوش یا دهان خُرد و تنگ خال مانند را اراده کرده باشد که در ترکیب، افتادن زلف شکنج جیم مانند بر روی آن مدنظر باشد. همچنین، به ایهام از قرارگرفتن و افتادن زلف جیم مانند که توصیف آن در سطور بالا رفت، در کنار حرف جیم باشد که استاد در مکتب‌خانه بر لوح و تخته می نگارد.

کودک از ابجد جز جیم نخواند زین پس   تا تو زان زلف درافکندی جیم از بر جیم
(بهار، ۱۳۶۸: ج ۲، ۱۵۰)

*جیم و الف و میم: علاوه بر ساختار تشبیهی که زلف خمیده و تاب دار و یا زلف خمیده و خط عذار پُرشکنج در کنار

بناگوش به همراه خال لب و بناگوش یا دهان خُرد و تنگ خال مانند را به جیم، و قد بلند، افراشته و کشیده را به الف، و دهان تنگ و خُرد را به میم مانند کرده است، به واژه جام که از ترکیب این حروف به دست می آید، نیز توجه دارد.

زلف سیهش به شکل جیمی   قدش چو الف دهن چو میمی
یعنی که چو با حروف جام   شد جام جهان نمای نامم
(نظامی، ۱۳۷۰: ۵۵۵)

*جیم، اوّل و آری، دوم آن بودن: ترکیب جیم، اوّل و آری، دوم آن بودن کنایه از واژه جاری است که از ترکیب جیم و آری شکل می گیرد، به معنای روان، آب روان، کشتی و سفینه است که می تواند باده شراب، شراب، لب محبوب و معشوق باشد.

افتاد مرا بال لب او گفتاری   گفتم که ز من سیر شدی گفت آری
گفتم بده آن چیز که جیم اوّل اوست   گفتم دومش چیست بگو گفت آری
(مولوی، ۱۳۶۳: ۱۴۶۵)

*جیم به میم، میم به جیم در افتادن: بنا بر شکل خمیده، کج، شکنج، دایره گون و حلقه مانند حرف میم و جیم که خمیدگی و شکنج و تاب زلف و مو را به آن نسبت می دهند، میم و جیم هر دو کنایه از موهای کج و چوگان مانند و پُرشکنج و مجعد است و ترکیب، کنایه از از پریشان و آشفته ساختن مو و زلف است؛ همچنین می تواند علاوه بر زلف شکنج جیم مانند، بر اساس شکل حرف جیم، زلف خمیده و خط عذار پُرشکنج در کنار بناگوش به همراه خال لب و بناگوش یا دهان خُرد و تنگ خال مانند را از جیم اراده کرده باشد و از میم نیز به دلیل شکل تنگ و خُرد، دهان تنگ و کوچک را اراده کرده باشد و در ترکیب، قرار گرفتن و افتادن زلف جیم مانند با توجه به توصیفات بالا، بر روی دهان میم مانند مدنظر باشد.

چون سر زلف تو را باد پریشان کند   جیم در افتد به میم، میم در افتد به جیم
(عطار، ۱۳۷۳: ۵۰۱)

*جیم بی میم نبودن: ضمن اشاره به شکل خمیده و حلقه مانند و کج حرف جیم و میم که کنایه از زلف پُرشکنج و حلقه مانند معشوق است و نیز با توجه به شکل خمیده و حلقه مانند و کج حرف جیم و شکل مدور و خُرد حرف میم که کنایه از زلف و دهان محبوب است، به ایهامی نغز، به شکل جیم که در انتها یک میم در خود دارد و بدون میم نمی تواند باشد، توجه دارد و از آن به بی میم نبودن جیم تعبیر می کند؛ همچنین با توجه به واژه جم (جمشید) که از ترکیب دو حرف جیم و میم به دست می آید، لازم و ملزوم بودن جیم، میم را برای ایجاد آن بیان می کند.

لازم جیم است میم ای یار من   کی بود بی میم جیم ای یار من
(شاه نعمت الله ولی، ۱۳۷۴: ۵۶۳)

*جیم، جام کردن: ظاهراً از جیم، زلف و موی پریشان، آشفته و پُرشکنج محبوب و معشوق را اراده کرده که از محسنات به حساب می آید و دل ربایی می کند و شوروشوق و عشق را در عاشق زنده می کند و از جام نیز، ظاهراً به مجاز، مستی، شور و شوق عشق و سرزندگی ناشی از آن را اراده کرده است. هر چند در یک ساختار هنری به بازی با شکل جیم و جام نیز توجه دارد که شکل جیم، کجی و افتادگی را در مقایسه با شکل جام که ایستایی و استواری را به ذهن تلقین می کند، تداعی می نماید. الف در جیم، استواری و ایستایی دارد و ی در جیم، افتادگی و سرافکندگی. ترکیب، ظاهراً کنایه از بر سر شور و عشق آمدن به واسطه جلوه های زیبای محبوب و معشوق به ویژه زلف آشفته و پُرشکنج است.

ماه از غمت دونیم شد، رخساره ها چون سیم   قد الف چون جیم شد، وین جیم، جامت می کند
(مولوی، ۱۳۶۳: ۲۴۰)

*جیم جمال: حرف جیم در واژه جمال. منظور خودِ واژه جمال و معنای جمال، یعنی زیبایی و خوبی است؛ همچنین جیم جمال، کنایه از زلف خمیده و پُرشکنج و خط عذار پُرشکنج بر چهره، جمال، زرخندان و لب خال دار و نیز دهان خُرد و تنگ خال مانند محبوب و معشوق و نیز مجازاً خود محبوب و معشوق است (←نقطه جیم جمال)

این دو حریف دلستان باد قرین دوستان
جیم جمال خوب تو جام عقرار ای صنم
(مولوی، ۱۳۶۳: ۵۴۶)

*جیم جنون، از زلف کسی، به فال کسی آمدن: ضمن اشاره به حرف جیم در واژه جنون و نیز خودِ کلمه و معنای لغوی آن، یعنی دیوانگی و پریشانی و بار کنایی جیم جنون، یعنی آشفتگی زلف، براساس اینکه به قرعه و فال، دست بر واژه ای از کتاب می گذاشتند و براساس حرف اول آن واژه، فال را تفسیر می کردند، در ترکیب، حرف جیم در واژه جنون تفاعل را به زلف آشفته، پریشان و مجنون وار تعبیر و تفسیر می کند. با ساختاری هنری، در مصحف و کتاب چهره و صورت محبوب و معشوق، دست بر حرف جیم، یعنی زلف می گذارد و آن را به دلیل پریشانی زلف، تفسیر به جنون می کند.

می کرد دل تفاعل از مصحف جمالش
از زلف او به فالش جیم جنون برآمد
(وحشی، ۱۳۷۳: ۸۱)

*جیم جود کسی، روزی کسی دادن: ضمن اشاره به حرف جیم در واژه جود و نیز خودِ کلمه و معنای لغوی آن، یعنی جود و بخشش، ترکیب، کنایه از بخشش و جود بسیار داشتن. بسیار بخشنده و کریم بودن. نهایت بخشش و جود داشتن به حدی که قبل از ابراز نیاز و حاجت ادا شود و نیازی به گفتن و خواستن کسی نباشد.

حای حاجت هنوزشان در حلق
جیم جودش بداده روزی خلق
(سنایی، ۱۳۷۴: ۱۰۶)

*جیم جهل: حرف جیم در واژه جهل. کنایه از خود و عین جهل و نادانی.

از پی جیم جهل و عقل سقیم
دل تو تنگ شد چو حلقه میم
(سنایی، ۱۳۷۴: ۱۶۷)

*جیم و حی با میم: سه حرف ج، ح، م. از ترکیب ج و ح و م، واژه جحیم، به معنای جهنم را اراده کرده است.

به حق سوره حمیم و سوره طه
که هست ظالم را جای، جیم و حی با میم
(سوزنی، ۱۳۳۸: ۷۳)

*جیم و دال: دو حرف ج، د. باتوجه به شکل و حالت حرف جیم و دال، کنایه از خمیدگی، انحنا، کجی، شکنج و تاب است. از جیم و دال، باتوجه به خمیدگی و شکنج و انحنا، زلف پُرخم و پُرشکنج را اراده کرده؛ از جیم به واسطه شباهت آن به گوش، گوش و از دال، نیز باتوجه به خمیدگی، شکنج و انحنا، زلف خمیده را اراده کرده؛ از جیم، زلف خمیده و خط عذار پُرشکنج در کنار خال لب، بناگوش و دهان خُرد و تنگ خال مانند و از دال، زلف خمیده و پُرشکنج را اراده کرده و به ایهام، در ساختاری هنری، از دال، معنای لغوی آن، یعنی دلالت کننده را نیز اراده کرده است. باتوجه به تشابه نوشتاری جعد و جد (جیم و دال)، شکل املائی نزدیک به هم و هنری آن نیز مدنظر بوده است.

از جیم تو صد تاب و شکن بر قد عشاق
وز دال تو صد بند و گره در دل ابدال
(بهار، ۱۳۶۸: ج ۱، ۱۶۰)

ای دست نکویی به بناگوش تو زان زلف
بنگاشته بی خامه بسی جیم و بسی دال
(بهار، ۱۳۶۸: ج ۱، ۱۶۰)

زلف تو دال نه و صورت او صورت دا (فرخی سیستانی، ۱۳۷۱: ۲۱۳)	جعد تو جیم نه و صورت او جیم
همه ز دال سر زلف تو فغان ابدال (فرخی سیستانی، ۱۳۷۱: ۲۱۲)	هم ز جیم سر زلف تو خروش عشاق
تا چو پشت شمنان پشت به خم باشد دال (فرخی سیستانی، ۱۳۷۱: ۲۲۰)	تا چو جعد صنمان دایره گون باشد جیم
نیک ماند شکن جعد پریش تو به جیم (فرخی سیستانی، ۱۳۷۱: ۲۴۶)	نیک ماند خم زلفین سیاه تو به دال

*جیم و دال و را و قاف و عین و لام و نون: سنایی با ذکر این چند حروف، توسعاً همه حروف را مدنظر دارد؛ کل حروف و تمامی حروف. باتوجه به ساختار بیت و اشاره به واژه پشت، دوتا ماندن، ظاهراً با ذکر این حروف، آن هم حروف خمیده و کج و ناراست، صرفاً خمیدگی، کجی و افتادگی این حروف را اراده کرده است تا پشت، دوتا بودن حروف، در تصویر هنری تقویت شود.

از الف تا یا دگر ها مانده در پیشم دوتا (سنایی، ۱۳۶۲: ۶۱)	همچو جیم و دال و را و قاف و عین و لام و نون
---	---

*جیم سرافکنده: باتوجه به این که حرف جیم، به دلیل خمیدگی، کجی، حلقه ماندی و شکستگی و...، نماد سرافکنده و سربه زیری است، ترکیب، کنایه از زلف تاب دار، سرکج و خمیده است.

آن جیم سرفکنده که جان ها فدای اوست (بیلقانی، ۱۳۵۸: ۱۵۳)	می بین و جز کبوتر عنقا دلش مدان
--	---------------------------------

*جیم سر زلف کسی، دال بر حال دل بودن: از آنجاکه از حالت خمیده، چوگانی، شکنج، پریشان، تاب دار و درهم ریخته سر زلف و خط عذار پُرشکنج که همراه خال لب زرخدان، بناگوش و دهان خُرد و تنگ خال مانند بر صورت معشوق و محبوب نقش می بندد و نیز زلف پُرشکنج و خط عذار پُرشکنج در کنار خال لب زرخدان، بناگوش و دهان خُرد و خال مانند، به جیم زلف و جیم سر زلف تعبیر می کنند، ترکیب، به کنایه، یعنی پریشانی، آشفته‌گی سر زلف محبوب و معشوق، دلالت بر وضع و حال دل دارد. به تعبیری، دل از دیدن زلف پریشان و آشفته محبوب، حال و وضع پریشان و آشفته ماندن جیم سر زلف پیدا می کند. این ترکیب با ساختاری هنری و ایهامی، با قراردادن حرف جیم در کنار دال، خمیدگی، افتادگی و ناتوانی و ضعف را در ذهن تداعی می کند؛ در صورتی که دال در معنای دلالت کردن در ساختار ترکیبی مدنظر است.

قائمم نون و دل از غم شده چون حلقه میم (خواجوی کرمانی، ۱۳۷۴: ۲۹۳)	لیک بر حال دلم جیم سر زلف تو دال
---	----------------------------------

*جیم و عین و میم: ظاهراً علاوه بر توجه به شکل حرف جیم که گوش را به آن نسبت می دهند و شکل حرف عین که چشم را بدان مانند می کنند و شکل حرف میم که دهان را به آن نسبت می دهند، واژه جمع نیز مدنظر شاعر هست که از ترکیب این حروف به دست می آید. شاعر به جمع شدن این حروف که واژه جمع و به مجاز، حروف و کلمات و جملات دیگر و در نتیجه کتاب را به وجود می آورد و نیز به جمع شدن گوش و چشم و دهان در یک جا و نیز مجموع گلبِبرگ های نرگس اشاره می کند.

نرگس از مینا و سیم و زر تو گویی جمع کرد (سلمان ساوجی، ۱۳۶۷: ۵۷۸)	بر ورق های ریاحین شکل جیم و عین و میم
---	---------------------------------------

* **جیم کردن زلف:** باتوجه به شکل حرف **جیم**، و خمیدگی و انحناى آن و نسبت دادن خمیدگی و شکنج زلف به آن، ترکیب **جیم کردن زلف**، یعنی تاب و شکنج دادن سر زلف (← حرف ج: جا، جیم)

زلف تو را جیم که کرد آن که او   خال تو را نقطه آن جیم کرد
(رودکی، ۱۳۷۴: ۲۵)

* **جیم گوش:** با توجه به شکل و حالت حرف **جیم** و خمیدگی و انحناى آن و شباهت آن به شکل لاله گوش، گوش را به حرف **جیم** نسبت می دهند و مانند می کنند (← حرف ج: جا، جیم).

نون ابرو، صاد چشم و جیم گوش   برنوشتی فتنه صد عقل و هوش
(مولوی، ۱۳۷۲: ج ۵، ب ۳۱۱)
ز حرف عین چشم او، ز ظرف جیم گوش او   شه شطرنج هفت اختر، به حرفی مات من گردد
(مولوی، ۱۳۶۳: ۲۴۷)

* **جیم گوش و عین چشم و میم فم:** ر.ک. **جیم و عین و میم**.

جیم گوش و عین چشم و میم فم   چون بود بی کاتبی ای متهم
(مولوی، ۱۳۷۲: ج ۶، ب ۳۶۹)

* **جیم و لام:** باتوجه به شکل شکنج، شکسته، خمیده، حلقه مانند و باریک حرف **جیم و لام**، پریشانی، شکنج و حلقه حلقه بودن زلف و نیز شکستگی دل گرفته و تنگ و نیز قدوقامت خمیده و ناتوان را به آنها نسبت می دهند؛ همچنین به ایهامی نغز و ظریف، در بیت اول، ضمن اشاره به ترکیب **لوح وجود، جیم و لام** در دو کلمه **لوح** و **وجود** نیز می تواند مدنظر باشد. در بیت دوم نیز با اشاره به دو کلمه **جعد و زلف، جیم و لام** در دو کلمه **جعد** و **زلف** را نیز اراده کرده است.

مرا ز لوح وجود این دو حرف موجودست   دل شکسته چو **جیم** و قد خمیده چو **لام**
(خواجوی کرمانی، ۱۳۷۴: ۲۹۷)
به حلقه کرده همی **جعد** او حکایت **جیم**   به پیچ کرده همی زلف او حکایت **لام**
(فرخی سیستانی، ۱۳۷۱: ۲۴۰)

* **جیم مجرور طره، مکسور بودن:** در این ترکیب، ضمن توجه به شکل و حالت خمیده و شکنج حرف **جیم** و نسبت دادن خمیدگی و تاب آن به زلف، در ساختاری هنری، به ایهام، توجهی هم به حرف **جیم** در واژه مجرور دارد و نیز از **جیم مجرور** به ایهام، اشاره به حرف **جیمی** دارد که حرف **جر** دارد و **مجرور** است و یا **جیمی** که به اعتبار معنای واژه **مجرور**، کشیده و بلند است؛ یعنی **جیم** بلند و کشیده. از **مکسور**، به ایهامی نغز، علاوه بر معنای کسره دار و مجرور بودن، شکسته و شکنج بودن را- از محسنات و ویژگی های خاص زلف معشوق- اراده کرده است. درکل، ترکیب، کنایه از طره و زلف **جیم** مانند **پرشکنج**، شکسته، بلند و کشیده است.

عین معتدل عبهرت مفتوح   **جیم مجرور طره**ات **مکسور**
(خواجوی کرمانی، ۱۳۷۴: ۴۲۴)

* **جیم و میم:** دو حرف **ج، م**. باتوجه به شکل خمیده، حلقه مانند و کج حرف **جیم و میم**، کنایه از آشفستگی زلف و نیز کنایه از زلف **پرشکنج** و حلقه مانند معشوق است؛ باتوجه به شکل **جیم**، تاب و شکنج زلف را به آن نسبت می دهند و بنابر شکل **خرد و گرد** و نیز خمیده و حلقه مانند حرف **میم**، گردی و خردی و تنگی دهان و نیز زلف **پرشکنج** و حلقه مانند را به آن نسبت می دهند؛ براساس تعابیر بالا، کنایه از پریشانی زلف است؛ همچنین دو حرف سازنده لفظ **جم** و یا **جمشید** است که

کنایه از پادشاهی، قدرت، توانایی و شوکت است؛ باتوجه به شکل دایره گون و حلقه مانند حرف **میم**؛ تنگی، خردی و کوچکی را به **میم** مانند می کنند و از آن تنگی، خردی، ریزی، باریکی و مدوری، به **دایره میم** و **حلقه میم** تعبیر می کنند؛ افزون برا اینها، به دلیل شکل حرف **میم** و داشتن حلقه و دایره تنگ و خرد، **حلقه میم**، کنایه از زلف جعددار است. زنخدان باریک و کوچک، هر چیز تنگ، کوچک، کم وسعت و کم حجم، دهان تنگ و باریک، دل تنگ و گرفته، چشم ریز و... به **حلقه میم** نسبت داده می شود؛ همچنین باتوجه به شکل دایره گون، مدور، خرد، کوچک و تنگ حرف **میم**؛ دهان، چشم، دل تنگ، خرد و کوچک را به **میم** مانند می کنند و نسبت می دهند و از آنها، در تنگی، خردی، ریزی و باریکی به **چشمه میم** تعبیر می کنند و نیز در عبارت **چشمه میم** در ساختاری تشبیهی، حرف **میم** به **چشمه ای** باریک، خرد و کوچک مانند شده است. در ساختاری ادبی و تشبیهی، حرف **میم** به دلیل شکل ظاهری، دارای چشمی بسیار ریز و خرد است.

دو زلف از بوی و خم چون عنبر و جیم	دهانی همچو تنگ شکر و میم
(اسعد گرگانی، ۱۳۸۱: ۳۱۶)	
جهان حلقه شده بر من چو میمش	امید من شکسته همچو جیمش
(اسعد گرگانی، ۱۳۸۱: ۲۸۹)	
طره عنوان جمال تو چو جیم افتاده است	دهن تنگت ازان چشمه میم افتاده است
(جامی، ۱۳۷۸: ۱۱۷)	
ماییم و دل تنگ تر از حلقه میم	در زیر جفا و جور چون نقطه جیم
	(جامی، ۱۳۷۸: ۸۶۵)
زیر آن جیم طوبی و فردوس	زیر این میم کوثر و تسنیم
	(عمیق، ۱۳۰۷: ۱۷۹)
حلقه اوست همچو حلقه جیم	شکل دور نگین چو چشمه میم
	(هلالی، ۱۳۶۸: ۲۶۲)

* **جیم** و **میم** و **الف** و **لام**: علاوه بر ساختار تشبیهی، که زلف محبوب را در شکنج و پُر خمی به **جیم**، و دهان محبوب را در خردی و تنگی به **میم**، و قد محبوب را در بلندی و کشیدگی به **الف** و قامت خود را در خمیدگی به **لام**، مانند کرده است، از ترکیب **جیم** و **میم** و **الف** و **لام**، به واژه **جمال** نیز توجه داشته است.

هست زلف و دهن و قد تو ای سیم اندام	جیم و میم و الف و قامت من هست چو لام
من یکی ام ز جمال تو مرا دور مکن	که جمالت نبود بی من بیچاره تمام
	(امیر معزی، ۱۳۶۲: ۴۳۲)

* **جیمی** از **مشک سیه**: باتوجه به شکل خمید و کج حرف **جیم**، کنایه از موی پُر شکنج، مجعد، سیاه و خوشبوی معشوق است.

از سیم، الف دیدم و از بسد، میمی	از مشک سیه ، جیمی و از غالبه، دالی
	(امیر معزی، ۱۳۶۲: ۸۲۴)

ترکیبات دیگر

* از ابجد جز **جیم** نخواندن: تا حرف **جیم** از حروف ابجد خواندن و دیگر نخواندن و ادامه ندادن؛ به ایهام و در یک فضای هنری و شاعرانه، چون از **جیم**، زلف و موی پُر شکنج معشوق را اراده کرده است؛ بنابراین، ترکیب، کنایه از پرداختن به

معشوق و بازی با زلفِ جیم مانند او و توجه کردن به حالتِ جیم شکل آن و انس گرفتن با آن است و به چیز دیگر توجه نکردن و نپرداختن و تنها جیم را دیدن و آموختن است.

کودک از ابجد جز جیم نخواند زین پس
تا تو زان زلف درافکندی جیم از بر جیم
(بهار، ۱۳۶۸: ج ۱، ۱۵۰)

*از شکل الف، با و جیم و دال ساختن

قد الف اگر نشدی معتدل دگر
کی ساختی ز شکل الف، با و جیم و دال
(ادیب الممالک فراهانی، ۱۳۵۵: ۳۴۰)

*الف از با و جیم، به راستی جدا گشتن: با توجه به شکل حروف الف و با و جیم، که الف، مظهرِ راستی و با و جیم هم، مظهرِ ناراستی و کجی است؛ بنابراین، ترکیب، علاوه بر تأکید بر راستی و درستی، کنایه از وجود چند چیز متضاد، ناموافق، ناسازگار و نیز کنایه از تناسب و سنخیت نداشتن است. الف و با و جیم و دال (← الف و با و جیم و دال) به راستی رسی اندر جهان وحدت از آنک
الف به راستی از با و جیم گشت جدا
(بیلقانی، ۱۳۵۸: ۱)

*الف استوای کسی چون جیم، سر پیش درافکنده ماندن: ضمن توجه به حرف الف در لفظ استوا و خط راست خط استوا که محور نصف النهار است و شکل لفظ استوا که با داشتن دو الف، تصویری از ایستایی و کشیدگی را تجسم می کند، قد بالا و بلند در ایستایی و کشیدگی را به الف و الف استوا تعبیر و مانند کرده و خمیدگی و سرافکنندگی را هم به جیم نسبت داده و از ترکیب، به کنایه خمیده شدن قد و قامت کشیده و بلند و نیز سرافکنندگی، شرمندگی، خوار، عاجز شدن و نیز تواضع و فروتنی را اراده کرده است.

بماندی الف استواش تا به ابد
ز شرم رأی تو سر پیش درفکنده چو جیم
(انوری، ۱۳۷۲: ۳۵۳)

*الف و با و جیم و دال: به این نکته اشاره دارد که خداوند، اول، نقطه را آفرید و سپس از سه نقطه، حرف الف را به عنوان اولین حرف بر لوح محفوظ نوشت و دیگر حروف از الف، تجلی و شکل یافتند. بر این اساس، الف، قطب حروف است و در همه آنها حضور دارد. حروف و اعداد دیگر، یا به گونه ای شکل تغییر یافته حرف الف هستند یا در ساختار شکل خود، حرف الف را هم دارند. پس، جمله حروف و اعداد، بر محور و مدار حرف الف می گردند و الف، همه چیز را در جان خویش جای می دهد. با توجه به این تعبیر، عرفا از آن به تکرر و تعدد از وحدت و تکرر ذات اشیا با مسمای الف تعبیر می کنند که به طور بسیط به ذات بسیط احدیت اشاره دارد. از دیدگاه عرفا، حرف الف، به ذات احدیت اشاره دارد و سرآغاز و مبداء همه حروف شمرده می شود. تجلی نقطه، الف و دیگر حروف است. از حرف الف که اصل و مبداء همه حروف به شمار می رود و نماد ذات احدیت است، جهان خلقت را اراده می کنند. به تعبیری دیگر، در تعیینات ثانی، حروف دیگری که از الف به اشکال مختلف به دست می آید و در نتیجه، حروف و کلمات متعدد ایجاد می شود، در بردارنده حرف الف هستند و کلمات نیز، در بردارنده حروف دیگر منتج شده از حرف الف. از کج شدن حرف الف؛ را، و زا شکل می گیرد و اگر حرف الف خمیده شود، حرف دال و ذال اگر گسترده و پهن شود و گوشه های آن به بالا خمیده گردد، حروفی مثل با و تا ایجاد می شود. الف در تمامی حروف ظهور دارد و اسمش در جمیع مراتب و اعیان نهفته است و مقید به مرتبه ای نیست. به واژه ابجد و نیز حروف الفبا و ابجد توجه دارد که از حرف الف به دست می آید.

*الف و بی و جیم: علاوه بر این که به سرکشی الف و دوسر بودن بی و سرافکنندگی و افتادگی جیم و حالت ها و شکل های مختلف این حروف توجه دارد، به واژه ابجد نیز تلویحاً و با مسامحه اشاره دارد (← حرف ج: جا، جیم).

الف مباحش ز ابجد که سرکشی دارد   مباحش بی، دو سر، تو جیم باش چو جیم
(مولوی، ۱۳۶۳: ۶۵۸)

***الف و جیم:** از آنجاکه قد بلند را در ایستایی و کشیدگی باتوجه به شکل راست، بلند و کشیده حرف **الف**، به **الف** نسبت می دهند و نیز از **جیم**، خمیدگی و سرافکنندگی را اراده می کنند، عبارت **الف و جیم** کنایه از تقابل دو چیز خمیده و راست و دو چیز مخالف و ضد است.

بماندی **الف** استواش تا به ابد   ز شرم رأی تو سر پیش درفکنده چو جیم
(انوری، ۱۳۷۲: ۳۵۳)

***الف و یا و با و تا و ثا و جیم:** به حروف الفبا و شکل ظاهری آنها اشاره دارد و کنایه از تمامی حروف الفبا است.

چون **الف** صدر سرافرازان خود شد لاجرم   تا به حرف **یا** و حرف **با** و **تا** و **ثا** و **جیم**
(سوزنی، ۱۳۳۸: ۲۶۴)

***با نقطه شدن صاد و بی نقطه شدن جیم:** ضمن توجه به شکل و حالت حرف **ص** و شباهت آن به **چشم**، که **چشم** را به آن نسبت می دهند و مانند می کنند و باتوجه به حالت خمیده مانند حرف **جیم** و نسبت دادن **زلف** خمیده و شکنج، در کنار خال سیاه لب و بناگوش معشوق، در ترکیب، در تعبیری شاعرانه، به خال سیاه **نقطه**مانندی اشاره می کند که گویی از لب و بناگوش از کنار **زلف** خمیده و **جیم**مانند برداشته شده و بر **چشم** صادمانند معشوق قرار گرفته و **جیم** **زلف** محبوب به علت رفتن خال، **بی نقطه** شده است. این حالت، یعنی افتادن خال بر چشم، ظاهراً از محسنات معشوق شمرده شده است و شاعر هم به این زیبایی تأکید دارد.

بر صاد فتاده ست مگر نقطه جیمت   با نقطه شده صادت و بی نقطه شده جیم
(سعد سلمان، ۱۳۶۴: ۹۲۶)

***به جیم و دال، به صاد و عین، بهره دادن:** باتوجه به شکل خمیده و کج حرف **جیم**، **زلف** خمیده و شکنج به همراه **خال** لب، بناگوش، زنخدان و دهان تنگ و خرد خال مانند و نیز **گوش** را به **جیم** نسبت می دهند و باتوجه به شکل خمیده و دوتا و کج حرف **دال**، **زلف** و موی دوتا و خمیده را به **دال** نسبت می دهند و باتوجه به شکل حرف **صاد** و شباهت آن به **چشم**، **چشم** را به **صاد** مانند می کنند و باتوجه به شکل حرف **عین** و شباهت آن به **چشم** و نیز **گوش**، **چشم** و **گوش** را به **عین** مانند می کنند، ترکیب، کنایه از قرار گرفتن **زلف** و **موی** پرشکنج و خمیده **دال**مانند یا خط عذار پرشکنج **دال**مانند و خال بناگوش، لب و دهان خرد و تنگ خال مانند است که از محاسن و زیبایی های معشوق به شمار می روند و مایه جلوه نمایی و دل ربایی آنها می شود، در کنار **چشم** و **گوش** و جمع شدن آنها در کنار هم و بر رخ محبوب که مجموعه کاملی از زیبایی ها و محاسن محبوب را در یکجا می نمایاند. شاعر با ایجاد فضایی هنری و شاعرانه، از شکل و حالت حروف **جیم** و **دال** و **صاد** و **عین** در ترسیم چهره و رخسار مدد جسته است (نیز ← **میم** و **جیم** و **دال**)

بنما به خلق عالم رخ و نفسی ماسوا کن   که به **صاد** و **عین** بهره دهد آن به **جیم** و **دالی**
(نسیمی، ۱۳۷۲: ۲۸۷)

***به خم و پیچ برافکنده چو جیم از بر جیم:** باتوجه به شکل و حالت خمیده، شکنج و حلقه مانند حرف **جیم**، از **جیم** و نیز ترکیب **جیم از بر جیم**، **زلف** پرشکنج درپیچ معشوق را اراده کرده است. درکل، ترکیب، کنایه از **زلف** معجد، پرشکنج و و تاب دار را پریشان کردن و بر رخسار پراکندن است. در ساختاری هنری و ایهامی، باتوجه به دزد و سیم، از **جیم** بر **جیم** افکنده

بنابر شکل دایره مانند حرف ج، می توان زنجیر را نیز اراده کرد که محبوب، زلفِ حلقه حلقه و زنجیرمانند را بر روی چهره سفید سیم مانند، جهت حفظ از دستبرد می افکند.

زلف تو سیم تو از دزد نگه داند داشت   به خم و پیچ برافکنده چو جیم از بر جیم
(فرخی سیستانی، ۱۳۷۱: ۲۴۳)

* پس از میم، یک جیم و دو لام بودن: از ترکیب حروف میم و جیم و دو لام، واژه مجلل به معنای شکوه، بزرگی و عظمت مدنظر شاعر به دست می آید.

از تخت فرود آی و بنه تاج و فروخسب   با آنکه پس از میم یکی جیم و دو لام است
(ادیب الممالک فراهانی، ۱۳۵۵: ۸۸)

* پشت کسی از جیم کسی چون جیم، دوتا بودن: به این دلیل شکل و حالت کج، خمیده، دوتا، کمانی و دایره گون حرف جیم، کجی، خمیدگی، دوتایی قدوقامت و نیز شکنج، خم و جعد زلف و مو را به آن نسبت می دهند و مانند می کنند، ترکیب، کنایه از خمیده شدن قدوقامت، عاجز و درمانده شدن از عشق و شوق به شکنج و خم زلف و موی معشوق است.

پشتم از جیم او چو جیم دوتا   بر من از میم او جهان چون میم
(عمیق، ۱۳۰۷: ۱۸۰)

* پشت کسی چون جیم بودن: (← پشت کسی از جیم کسی چون جیم، دوتا بودن)

پشت خصمت چو جیم باد و جهان   بر دلش تنگ تر ز حلقه میم
(انوری، ۱۳۷۲: ۳۵۱)

* تاب جیم و نون گرفتن دو زلف: بنابر شکل خمیده حرف جیم و نون که شکنج و تاب و جعد زلف و مو را به آن نسبت می دهند و از جیم و نون، مو و زلف و نیز پریشانی آنها را اراده می کنند، ترکیب، کنایه از مجعد و آشفته شدن دو زلف در دو طرف رخسار است؛ همچنین توجهی هم به واژه جن دارد که از ترکیب جیم و نون به دست می آید و با واژه فسون در مصراع اول، ساختاری زیبا و هنری و متناسب ایجاد می کند.

دو زلفش خوانده نقش هر فسونی   گرفته تاب هر جیمی و نونی
(اسعد گرگانی، ۱۳۸۱: ۲۳۹)

* ترجمان جیم: ظاهراً، از آنجاکه حروف الفبا در ظاهر، به تنهایی هیچ معنا و مفهومی ندارند و به ترجمان نمی آیند، ولی در باطن امر، مظهر حرف الف و نیز گویای اسرار آفرینش و مظهر عالم وحدت و ذات احدیت هستند، از خود به عنوان ترجمان جیم یاد می کند و خود را در عین وجود و هستی و تنها و یگانه بودن، ملحق به ذات حق می داند و گویای اسرار نهفته ذات حق است؛ اما خود را در حد بیان و اظهار و ترجمان نمی داند. «وی ادعا می کرد مبانی باطنی و حقیقی حروف و کلمات قرآن بر او ظاهر شده است» (نسیمی، ۱۳۷۲: مقدمه ۱۴).

من منطق فصیحم، من همدم مسیحم   من ترجمان جیمم، در ترجمان ننگم
(نسیمی، ۱۳۷۲: ۲۲۹)

* تن را گه جیم و گه دال کردن: با توجه به حالت کج و شکنج حرف جیم و دال، ترکیب، کنایه از خم کردن قامت و خم شدن است.

ز بهر آنکه به جعد و به زلف او مانم   به حیلہ تن را گه جیم کردمی گه دال
(فرخی سیستانی، ۱۳۷۱: ۲۱۵)

*تی و سین و سه جیم: در حساب جمل، تی نماینده عدد چهارصد، سین نماینده عدد شصت و جیم هم نماینده عدد سه است؛ از ترکیب و جمع عددی تی و سین و سه جیم، عدد چهارصد و شصت و نه به دست می آید که سالِ مدنظرِ شاعر است.

که پادشاهی صاحبقران شود به جهان
چو سال هجرت بگذشت تی و سین و سه جیم
(سعد سلمان، ۱۳۶۴: ۵۰۶)

*ثا و جیم و خا و زا و شین و ظا و فا: از ثا و جیم و خا و زا و شین و ظا و فا، ظاهراً به کنایه تمام حروف الفبا را اراده کرده است.

ثا و جیم و خا و زا آنگاه شین
ظا و فا والله اعلم بالصواب
(عبید زاکانی، ۱۳۸۰: ۹۸)

*چون نقطه جیم، در زیر جفا و جور بودن: ضمن اشاره به نقطه حرف جیم در زیر واژه جفا و جور، به ایهام، سختی تحمل جور، جفا و ظلم نیز مدنظر است که ریزی و خردی نقطه و در زیر قرارگرفتن آن، شدت و فشار جور و ظلم را بیشتر تداعی می کند.

ماییم و دل تنگ تر از حلقه میم
در زیر جفا و جور، چون نقطه جیم
(جامی، ۱۳۷۸: ۸۶۵)

*چون نقطه جیم، گوی فلک بر قفا انداختن: باتوجه به شکل حرف ج که نقطه آن در زیر و در پشت آن قرار دارد، ترکیب، کنایه از به پشت انداختن فلک و پشت پا زدن به آن و بی توجهی به فلک به علت اعتبار، عظمت، بزرگی، مقام و شأن خود و نیز اعتبار، مقام، منزلت، برتری و تعالی یافتن است.

کلاه گوشه جسم جلالش از رفعت
فکنده گوی فلک بر قفا چون نقطه جیم
(نظیری، ۱۳۷۹: ۴۰۲)

*حا، فرود از جیم نقش کردن: ترکیب، به ترتیب قرارگرفتن حروف الفبا اشاره دارد که حرف ح قبل و پایین تر از حرف ج است و فرود جیم قرار می گیرد.

تا که از روی وضع نقش کنند
شین پس از سین و حا فرود از جیم
(انوری، ۱۳۷۲: ۳۵۱)

*حلقه های سر زلف، جیم و دال کردن: باتوجه به شکل کج، خمیده و حلقه مانند حرف جیم و دال، از شکنج و خمیدگی سر زلف، به حلقه های سر زلف تعبیر می کنند و ترکیب، کنایه از خمیده، پُرشکنج و پریشان کردن زلف است.

هزار صومعه ویران کند به یک ساعت
چو حلقه های سر زلف جیم و دال کند
(سنایی، ۱۳۶۲: ۸۵۶)

*خی و جیم شدن سر دو زلفین، بر صحیفه سیم: بنابر اینکه شکل شکنج و حلقه مانند حرف خی و جیم، خمیدگی، شکنج، تاب و جعد زلف و خط عذار پُرشکنج در کنار خال لب، زنخدان و دهان خُرد و تنگ خال مانند را به آن نسبت می دهند و از خی و جیم، مو و نیز پریشانی آنها را اراده می کنند و از صحیفه سیم نیز رخ سفید و درخشان معشوق را اراده می کنند، ترکیب، کنایه از پریشان و آشفته و پراکنده شدن زلف و موی پُرشکنج و بر روی رخسار سفید و معشوق است.

همیشه تا سر زلفین نیکوان بتان
چو خی و جیم شود هر دو بر صحیفه سیم
(سعد سلمان، ۱۳۶۴: ۵۰۶)

*در صورت، **جیم آمدن حی**: به این اشاره دارد که طبق باور قدما، اولین حرف آفرینش، حرف الف است که مظهر وحدت، تنهایی و تجرد است و دیگر حروف، تغییر یافته حرف الف هستند و به تعبیری تمامی حروف، مظهر حرف الف هستند و حرف الف را در خود دارند، ترکیب، ضمن تأکید مطلب فوق، **جیم** را تغییر یافته و دگرگون شده حرف **حی** می داند که چون **الف** هیچ ندارد و فاقد نقطه هست. (←الف و با و جیم و دال).

حی نیز اگر هیچ ندارد چو **الف** نیز در صورت، **جیم آمد** و **جیم** است مقید
(مولوی، ۱۳۶۳: ۱۲۶۳)

***دو صاد و دو جیم از تبتی مشک در سیم**: باتوجه به حالت خاص حرف **ص** و تشابه آن به **چشم**، **چشم** را به آن نسبت می دهند و مانند می کنند و براساس شکل خمیده و حلقه مانند حرف **جیم**، **زلف** حلقه مانند و خط عذار پُرشکنج در کنار **خال لب**، **زنخدان** و **دهان خُرد** و **تنگ خال** مانند را به آن نسبت می دهند، ترکیب، کنایه از **دو چشم صادممانند** و **دو زلف و موی سیاه**، **خوشبو**، **معطر**، **آشفته** و حلقه مانند دو طرف **چهره سفید** و روشن **سیم** مانند محبوب است.

ای روی تو چون تختۀ سیمین و نبشته دو صاد و دو جیم از تبتی مشک در آن سیم
(سعد سلمان، ۱۳۶۴: ۹۲۶)

***زلف به شکل جیم**، **قد چون الف**، **دهن چون میم**: در این ترکیب و عبارت، ضمن اینکه **زلف** را در **شکنج** و **خم** به **جیم** و **قد** را در **بلندی** و **افراستگی** به **الف** و **دهان** را در **تنگی** و **خُردی** به **میم** مانند کرده است، به واژه **جام** که از ترکیب این حروف به دست می آید، نیز توجه دارد.

زلف سیهش به شکل جیمی قدش چو **الف** دهن چو **میمی**
یعنی که چو **با** حروف **جامم** شد **جام** جهان نمای **نامم**
(نظامی، ۱۳۷۰: ۵۵۵)

***زلف چون نون و قد چون الف و جعد چو جیم**: ضمن اینکه **زلف** را در **شکنج**، **خمیدگی** و **مجعدبودن** به **نون**، و **قد** را در **ایستایی**، **کشیدگی** و **استقامت** به **الف**، و **جعد** را در **شکنج** و **خمیدگی** به **جیم** مانند کرده است، در یک ساختار هنری و ادبی، به **ایهام**، به **واژه جان** که از ترکیب حروف **جیم**، **الف** و **نون** به دست می آیند، نیز توجه دارد.

نشود رسته هرآن کس که ربنده است دلش **زلف چون نون** و **قد چون الف** و **جعد چو جیم**
(ناصرخسرو، ۱۳۷۰: ۳۴۷)

***زلف را جیم کردن**: باتوجه به خمیدگی و **شکنج** حرف **جیم**، **زلف پُرشکنج** و **خط عذار** در کنار **خال لب**، **زنخدان** و **دهان خُرد** و **خال** مانند را به آن نسبت می دهند؛ ترکیب، به کنایه یعنی **پُرشکنج**، **تاب دار** و **مجعدکردن زلف** در کنار **خال لب**، **زنخدان** و **دهان خُرد** و **تنگ خال** مانند است.

زلف تو را جیم که کرد آن که او **خال تو را نقطه آن جیم** کرد
(رودکی، ۱۳۷۴: ۲۵)

***زلف را چون جیم**، **در کنار جان کشیدن**: باتوجه به قرارگرفتن حرف **جیم** در کلمه **جان** و در کنار **الف** و **نون** بودن آن، ترکیب، کنایه از **زلف** را محکم چسبیدن و سخت در بر گرفتن است. در یک ساختار هنری و ایهامی، توجهی هم به حرف **جیم** دارد که به دلیل شکل و حالت خمیده و **شکنج** به **زلف** مانند می شود.

فتاده است دلم در میان خون چون واو **کشیده زلف تو را در کنار جان چون جیم**
(خواجوی کرمانی، ۱۳۷۴: ۴۴۸)

*زیر زلف معنبر، صد جیم بودن: باتوجه به حالت شکنج و حلقه مانند حرف جیم، پریشانی، شکنج و حلقه حلقه بودن زلف را به آن نسبت می دهند؛ ترکیب، کنایه از جعد و آشفته‌گی زلف خوشبوست. شاید از جیم به دلیل شکل خمیده و افتاده، دل شکسته و درمانده و نیز تن خمیده و ناتوان را اراده کرده و به دل های شکسته و ناتوان و انسان های عاجز، افتاده و درمانده اشاره داشته باشد که در زیر زلف محبوب، اسیر زلف زنجیرمانند و حلقه‌وار او شده اند.

زیر زلف معنبرش، صد جیم
زیر خط زبرجدش میمی

(عمق، ۱۳۰۷: ۱۷۹)

*سر زلف، بر صفت جیم و میم بودن: باتوجه به شکل خاص جیم و میم، انحنای کجی، شکنج، تاب، جعد و حلقه داربودن زلف را به حرف جیم و میم نسبت می دهند؛ ترکیب، کنایه از زلف و گیسوی جعددار، آشفته و حلقه حلقه است. توجهی هم به واژه جم و یا جمشید دارد که از ترکیب جیم و میم ساخته می شود و نشان پادشاهی، قدرت و شوکت است.

زین سر زلفت که هست مملکت جم تراست
زان که سر زلف تو است بر صفت جیم و میم

(عطار، ۱۳۷۳: ۵۰۱)

*سنبللی چون جیم بر سمن کشیده: از سنبل به استعاره، زلف و مو را اراده کرده و از جیم باتوجه به شکل خمیده و حلقه مانند آن، خمیدگی، تاب، پریشانی و آشفته‌گی زلف را اراده کرده است. از سمن نیز به استعاره، چهره سفید و درخشان معشوق مدنظر است. از ترکیب، زلف آشفته و پُرشکنج فروریخته روی رخسار روشن و درخشان معشوق را اراده کرده است.

سنبللی بر سمن کشیده چو جیم
کاکلی بر قفا فکنده چو میم

(هالالی، ۱۳۶۸: ۲۲۸)

*سین و نون و جیم و ری و میم و حا و میم و دال: از ترکیب حروف سین و نون و جیم و ری و میم و حا و میم و دال، «سنجر محمد» به دست می آید.

آفرین کن شاه و صاحب را که نام هردو هست
سین و نون و جیم و ری و میم و حا و میم و دال

(امیر معزی، ۱۳۶۲: ۴۱۷)

*شکفتن نسرین بر کنار جیم: نسرین، استعاره از چهره سفید و درخشان و نیز بناگوش و زنخدان سفید معشوق است و از جیم، زلف مجعد و پُرشکنج و تاب دار را اراده کرده است. ترکیب، به کنایه، یعنی فراگرفتن چهره، بناگوش و زنخدان سفید معشوق، با زلف و خط عذار پُرشکنج و نمایان بودن چهره، بناگوش و زنخدان درخشان و سفید محبوب از میان این زلف و خط است.

شکفته بر کنار جیم، نسرین
نهفته در میان میم، پیروین

(اسعد گرگانی، ۱۳۸۱: ۳۱۶)

*قد الف، چون جیم شدن: باتوجه به شکل الف که قامت ایستاده و استوار را بدان نسبت می دهند و شکل جیم که خمیدگی و افتادگی را بدان نسبت می دهند، ترکیب، کنایه از خمیده و ناتوان شدن قدوقامت کشیده و استوار است و کنایه از ضعف، ناتوانی و افتادگی.

ماه از غمت دونیم شد، رخساره ها چون سیم شد
قد الف، چون جیم شد، وین جیم، جامت می کند

(مولوی، ۱۳۶۳: ۲۴۰)

*قد الف کسی، چون جیم افتادن: (←قد الف، چون جیم شدن)

قد الفم ز مشق چون جیم افتاد
آن سو که تویی حسن دو میم افتاد

(مولوی، ۱۳۶۳: ۱۳۸۲)

***قد جام را، همچون جیم خم کردن:** باتوجه به شکل خمیده حرف **جیم**، ترکیب، کنایه از خم کردن جام شراب، ریختن آن در پیاله و خوردن آن و عیش و نوش کردن و خوش بودن و مستی کردن است. در ساختاری هنری و ایهامی، اشاره ای هم به قامت کشیده جام، به دلیل داشتن **الف** در میان آن و شکل خمیده و افتاده **جیم** به دلیل داشتن حرف **ی** دارد که در ترکیب، درحقیقت به تبدیل **الف** در جام به **ی** و مبدل شدن **جام** به **جیم** و خمیدگی و افتادگی **جیم** در برابر **جام** اشاره دارد.

لحن را همچو لام سر بفراز جام را همچو جیم قد خم کن

(سنایی، ۱۳۶۲: ۴۹۹)

***گاه جیم و گه حا و دال کردن:** باتوجه به حالت شکنج و حلقه مانند حروف **جیم** و **حا** و **دال**، خمیدگی و شکنج را از آنها اراده کرده است. بنابراین، ترکیب، کنایه از حالات و اشکال مختلف و متنوع است. همچنین به ایهام به واژه **جدد** در معنای نفی و انکار که از ترکیب سه حرف **جیم** و **حا** و **دال** به دست می آید، نیز توجه دارد.

گاه جیمش می کند گه حا و دال گاه صلحش می کند گاهی جدال

(مولوی، ۱۳۷۲: ج ۱، ب ۳۳۳۵)

***گل کردن جیم از نون:** از **جیم** با توجه به خمیدگی و کجی، قلاب را اراده کرده و از **نون** نیز معنای لغوی آن یعنی نهنگ و ماهی را خواسته است. از **گل کردن**، رویدن و شعله ور شدن و تولدیافتن مدنظر است و در یک ساختار هنری و به ایهام، ترکیب، به برآمدن و رویدن و دمیدن قلاب **جیم** مانند از بدن ماهی و نون، آن گاه که شکم آن را پاره می کنند و یا به دونیم می شود اشاره دارد. ترکیب، نهایت اشتیاق ماهی به قلاب را می رساند که بعد از مرگ او قلاب **جیم** مانند از خون او برمی دمد و می روید و شعله ور می شود.

نفس ماهی دریای وفا قلاب است جیم گل می کند از نون چو نمایند دو نیم

(بیدل، ۱۳۷۱: ۹۸۱)

***گه چون جیم و گه چون میم و گه چون نون بودن:** باتوجه به شکل خمیده و شکنج حرف **جیم** و **میم** و **نون**، خمیدگی، شکنج، تاب و جعد زلف را به آنها نسبت می دهند و از ترکیب، حالت های متنوع زلف و نیز پریشانی و مجعد بودن آن را اراده کرده است. به واژه **جمن** که از ترکیب حروف **جیم** و **میم** و **نون** به دست می آید نیز توجه دارد. هست زانرو زلف مشکین تو دل ها را چمن

زان که گه چون جیم و گه چون میم و گه چون نون بود

(قطران، ۱۳۶۲: ۹۸)

***لازم جیم بودن میم: (← جیم بی میم نبودن)**

لازم جیم است میم ای یار من کی بود بی میم جیم ای یار من

(شاه نعمت الله ولی، ۱۳۷۴: ۵۶۳)

***لام و جیم:** ضمن توجه به شکل بلند، کشیده و برافراشته حرف **لام** و شکل خمیده و افتاده حرف **جیم**، به ایهامی نغز و ظریف، اشاره ای هم به دو کلمه **لحن** و **جام**، و **لام** و **جیم** به کاررفته در آنها دارد.

لحن را همچو لام سر بفراز جام را همچو جیم قد خم کن

(سنایی، ۱۳۶۲: ۴۹۹)

***معدن جیمی از مشک:** باتوجه به حالت خمیده و دایره گون حرف **جیم**، زلف و موی و خط عذار مجعد و حلقه حلقه را به آن نسبت می دهند؛ بنابراین، ترکیب، کنایه از بسیاری زلف و موی و خط مجعد، حلقه مانند، آشفته، خوشبو، معطر و سیاه است و نیز به اعتبار قُمری، عبارت، می تواند کنایه از طوق حلقه مانند، معطر و سیاه گردن قُمری باشد.

گردن هر قمری‌ی، معدن جیمی ز مشک
 دیده هر کبککی، مسکن میمی ز دم
 (منوچهری، ۱۳۷۵: ۷۰)

*مقید بودن جیم: به این اشاره دارد که حرف الف و حی چون هیچ نقطه ای ندارند و مجرد و تنها هستند، مقید هم نیستند؛ اما حرف جیم به دلیل داشتن نقطه مقید است.

حی نیز اگر هیچ ندارد چو الف نیز
 در صورت جیم آمد و جیم است مقید
 (مولوی، ۱۳۶۳: ۱۲۶۳)

*میم و جیم و دال: از حرف میم، به دلیل شکل حلقه مانند و دایره گون، دهان خُرد، تنگ و گرد را اراده کرده و از حرف جیم، به دلیل شکل خمیده، کج و شکنج، زلف و خط عذار پُرشکنج را اراده کرده است و از حرف دال نیز به دلیل شکل خمیده و کج، ظاهراً، زلف تاب دار و پُرشکنج و نیز خطِ کج عذار و خدّ رخسار مدنظر بوده است.

با ساختاری هنری و ایهامی، واژه مجد-میم و جیم و دال- را به معنای بزرگی و عظمت اراده کرده است. همچنین اشاره‌ای به این دارد که حروفیه اعتقاد داشتند علت آفرینش اشیاء، کلمه الله است و آدمی در کل عالم، جلوه‌هایی از ۲۸ صورت حروف الفبای عربی و ۳۲ حرف الفبای فارسی را مشاهده می کند و با تطبیق مظاهر جهان با ۲۸ حرف عربی و ۳۲ حرف فارسی، نشانه‌های ۲۸ گانه صورت و چهره و نشانه‌های ۳۲ گانه چهره، سر، فرق و تعداد دندان‌ها که تعداد آن از ۲۸ به ۳۲ می رسد، دلایل اعتقادی خود را بیان می داشتند.

ای میم و جیم و دالت بر جان اهل معنی
 هردم ز لوح صورت نقش دگر نوشته
 (نسیمی، ۱۳۷۲: ۲۷۲)

*نقطه جیم، بر صاد افتادن: باتوجه به شکل حرف جیم، خمیدگی، شکنج و تاب زلف و خط عذار را اراده کرده است و از نقطه جیم، به کنایه خال روی لب، بناگوش، زنخدان و چهره محبوب و نیز دهان خُرد و تنگ نقطه مانند که خط عذار مجعد و شکنج در کنار آن قرار گرفته، مدنظر بوده است. از صاد هم باتوجه به شکل خاص آن و شباهت آن به چشم، چشم را اراده کرده است. ترکیب، به کنایه، به افتادن خال در چشم معشوق اشاره دارد که از آن به افتادن خال نقطه مانند لب و بناگوش یا تصویر دهان تنگ و خُرد نقطه و خال مانند، بر چشم یار و محبوب تعبیر کرده است. این حالت، یعنی؛ افتادن خال بر چشم، ظاهراً از محسنات محبوب و معشوق شمرده می شود که ترکیب و عبارت به این زیبایی تأکید دارد (←حرف ج: جا، جیم).

بر صاد فتاده‌ست مگر نقطه جیمت
 با نقطه شده صادت و بی نقطه شده جیم
 (سعد سلمان، ۱۳۶۴: ۹۲۶)

*نقطه جیم جمال: نقطه حرف جیم در واژه جمال و نقطه در عبارت جیم جمال؛ که از جیم جمال، به کنایه، زلف خمیده و خط عذار پُرشکنج بر چهره و جمال و لب و زنخدان خال دار و یا دهان خُرد و تنگ نقطه مانند محبوب را اراده کرده است. به تعبیری دیگر، جیم جمال، زلف آشفته و پُرشکنج و نقطه جیم جمال، همان خال زنخدان و لب و یا دهان بسیار خُرد و نقطه مانند در کنار زلف پُرشکنج و خط پُرخم عذار است. این ترکیب، به زیبایی زلف پُرشکنج و خط عذار پُرخم جیم مانند محبوب اشاره دارد که با قرارگرفتن خال نقطه مانند بناگوش و لب و زنخدان و نیز دهان خُرد و نقطه مانند، زیبایی‌اش صدچندان می شود.

مشک خالش نقطه جیم جمال
 ماضی و مستقبل از وی کرده حال
 (عطّار، ۱۳۷۵: ۲۳۹)

*نقطه در جیم تن: نقطه حرف جیم در واژه و عبارت جیم تن؛ که باتوجه به حالت خمیده، شکنج و کج حرف جیم،

ضمن اینکه از **جیم تن** در ساختاری تشبیهی، به ایهام، قامت خمیده **جیم** مانند و در ساختاری کنایی، زلف و خط عذار را اراده کرده است، از **نقطه در جیم تن**، به کنایه، خال روی لب و بناگوش و زنخدان و چهره محبوب و یا دهان خرد و نقطه مانند را که موی پُرشکنج و خط عذار پُرشکنج در کنار آن، قرار گرفته، اراده کرده است. این حالت، یعنی قرارگرفتن خال و دهان خرد و تنگ در میان زلف شکنج و خط عذار روی رخسار، که ترکیب و عبارت به این زیبایی تأکید دارد (← حرف ج: جا، جیم).

ای عاشق و معشوق من در غیر عشق آتش بزن
چون نقطه ای در جیم تن چون روشنی بر جام دل
(مولوی، ۱۳۶۳: ۵۱۸)

***واو و جیم و هی**: از سه حرف **واو و جیم و هی**، واژه **وجه** رخ معشوق را اراده کرده است (و نیز ← **میم و جیم و دال**).

گر تو عاشق می شوی بر **واو شو بر جیم و هی**
وجه را می شو تو عاشق کن نظر در ری و خسی
(نسیمی، ۱۳۷۲: ۲۸۷)

نتیجه

در میان حروف الفبا، بعد از حرف الف که به دلیل شکل، حالت و جایگاه خاص ادبی، دینی، عرفانی و برخی ویژگی های منحصر به فرد، یکی از پُرکاربردترین حروف در ساخت مضامین، فضاهای شاعرانه، ترکیبات ظریف ادب پارسی به شمار می رود، حرف **جیم** نیز یکی از چند حروف مهم مضمون آفرین در ادب پارسی است. بررسی شواهد ادبی به دست آمده، نشان می دهد اکثر شاعران و نویسندگان، از حرف **جیم** و ویژگی های خاص آن، در آفرینش مضامین ادبی و در برخی موارد، مضامین دینی و عرفانی بهره برده اند. اگرچه دامنه مضامین، تعبیرات و ترکیبات بر ساخته از حالت، شکل و ویژگی های حرف **جیم**، بسیار کم است، بیشتر شاعران و نویسندگان، حتی با ارائه یک مضمون، نقش مضمون سازی حرف **جیم** در ادب پارسی را تأیید کرده اند. بیشتر آنها، از ویژگی های حروفی چون **الف**، **ب**، **ت**، **ث**، **ج**، **ح**، **خ**، **د**، **ذ**، **ر**، **ز**، **س**، **ش**، **ص**، **ط**، **ظ**، **ع**، **ف**، **ق**، **ل**، **م**، **ن**، **و**، **ه**، **ی** به عنوان نقش مکمل مضمون سازی حرف **جیم** استفاده کرده اند، اما از حروف **ژ**، **پ**، **چ**، **ض**، **غ**، **ک**، **گ** در این زمینه بهره ای نبرده اند. مضامین ادبی و هنری بر ساخته از حرف **جیم**، از ظرافت ادبی و در برخی موارد، به دلیل خلق فضاهای شاعرانه و مضامین بکر، از پیچیدگی هنری خاصی برخوردار است. شاعران و نویسندگان، از آرایه های ادبی و زیبایی های هنری متنوع، به ویژه استعاره، کنایه، تشبیه و ایهام در خلق مضامین، ترکیبات و تعبیر حرف **جیم** بهره جسته اند. مولوی و عطار یکی از پُرکارترین شاعرانی عرصه خلق مضامین نغز و باریک از حرف **جیم** هستند. مضامین، عبارات و ترکیبات ادبی بر ساخته از حرف **جیم** در اشعار مولوی و عطار، هنری ترین بر ساخته های ادب پارسی در مقایسه با دیگر شاعران بوده که از تازگی و لطافت خاصی برخوردار است. فرخی سیستانی، اسعد گرگانی، سنایی و... به ترتیب، بعد از مولوی و عطار از جمله شاعرانی هستند که بیشترین مضامین ادبی و هنری را به کمک ویژگی های حرف **جیم** آفریده اند.

منابع

۱. ادیب الممالک فراهانی، محمدصادق (۱۳۵۵). *دیوان ادیب الممالک فراهانی*، تصحیح وحید دستگردی، تهران: فروغی.
۲. اسعد گرگانی، فخرالدین (۱۳۸۱). *ویس و رامین*، تصحیح محمد روشن، چ ۲، تهران: صدراي معاصر.
۳. اسیری لاهیجی، شمس الدین محمد (۱۳۵۷). *دیوان اشعار و رسائل امیری لاهیجی*، به اهتمام برات زنجانی، تهران: حیدری.
۴. امیر خسرو دهلوی، محمود (۱۳۴۳). *دیوان امیر خسرو دهلوی*، تصحیح سعید نفیسی، تهران: جاویدان.
۵. امیر معزی، محمد (۱۳۶۲). *دیوان امیر معزی*، مقدمه و تصحیح ناصر هیتری، تهران: مرزبان.
۶. انوری، اوحدالدین (۱۳۷۲). *دیوان انوری*، به اهتمام محمد تقی مدرس رضوی، چاپ ۴، تهران: علمی و فرهنگی.

۷. اوحدی مراغه‌ای، رکن‌الدین (۱۳۷۵). *دیوان اوحدی مراغه‌ای*، به کوشش سعید نفیسی، چ ۲، تهران: امیرکبیر.
۸. ایرج میرزا (۱۳۵۳). *دیوان ایرج میرزا*، تصحیح محمدجعفر محجوب، تهران: اندیشه.
۹. بهار، محمدتقی (۱۳۶۸). *دیوان ملک‌الشعرا بهار*، به کوشش مهرداد بهار، چ ۵، تهران: توس.
۱۰. بیدل دهلوی، عبدالقادر (۱۳۷۱). *دیوان بیدل دهلوی*، تصحیح محمد خسته و خلیل‌الله خلیلی، به کوشش حسن آهی، چ ۳، تهران: فروغی.
۱۱. بیلقانی، مجیرالدین (۱۳۵۸). *دیوان مجیرالدین بیلقانی*، تصحیح و تعلیق محمد آبادی، تهران: مؤسسه تاریخ و فرهنگ ایران.
۱۲. ثروت، منصور (۱۳۷۵). *فرهنگ کنایات*، تهران: امیرکبیر.
۱۳. جامی، عبدالرحمن (۱۳۷۸). *دیوان کامل جامی*، تصحیح اعلاخان افصح‌زاد، تهران: مرکز مطالعات ایرانی.
۱۴. _____ (۱۳۶۸). *مثنوی هفت‌اورنگ*، تصحیح مرتضی مدرس گیلانی، چ ۵، تهران: سعدی.
۱۵. حافظ شیرازی، شمس‌الدین (۱۳۷۴). *دیوان حافظ*، به تصحیح محمد قزوینی و قاسم غنی، تهران: آینده.
۱۶. حیدری، غلامرضا (۱۳۹۶). «کاربرد ادبی و هنری و تصویری الف در پهنه ادب پارسی با تکیه بر اشعار سبک هندی»، *مجله سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)*، دوره ۱۰، شماره ۱، ۵۷-۷۳.
۱۷. _____ (۱۳۹۸). «کاربرد ادبی و هنری حرف الف در اشعار شاعران سبک خراسانی»، *مجله متن پژوهی ادبی*، دوره ۲۲، شماره ۷۹، ۷۶-۵۵.
۱۸. خلف تبریزی، محمدحسین (۱۳۶۲). *برهان قاطع*، به اهتمام معین، چ ۴، تهران: امیرکبیر.
۱۹. خواجه کرمانی، کمال‌الدین (۱۳۷۴). *دیوان کامل خواجه کرمانی*، به کوشش سعید قانعی، تهران: بهزاد.
۲۰. دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷). *لغتنامه*، زیر نظر محمد معین و سیدجعفر شهیدی، تهران: مؤسسه لغتنامه دهخدا و دانشگاه تهران.
۲۱. رامپوری، شرف‌الدین (۱۳۶۳). *فرهنگ غیاث اللغات*، به کوشش منصور ثروت، تهران: امیرکبیر.
۲۲. رودکی، ابو عبدالله (۱۳۷۴). *دیوان رودکی*، به اهتمام منوچهر دانش پژوه، تهران: توس.
۲۳. سلمان ساوجی، جمال‌الدین (۱۳۶۷). *دیوان اشعار سلمان ساوجی*، با مقدمه تقی تفضلی و اهتمام منصور مشفق، تهران: صفی‌علیشاه.
۲۴. سنایی، مجدودبن آدم (۱۳۷۴). *حدیقه‌الحقیقه و شریعه‌الطریقه*، تصحیح محمدتقی مدرس رضوی، چ ۴، تهران: دانشگاه تهران.
۲۵. _____ (۱۳۶۲). *دیوان حکیم سنایی*، به اهتمام محمدتقی مدرس رضوی، چ ۳، تهران: کتابخانه سنایی.
۲۶. سوزنی سمرقندی، شمس‌الدین (۱۳۳۸). *دیوان حکیم سوزنی سمرقندی*، تصحیح ناصرالدین شاه‌حسینی، تهران: امیرکبیر.
۲۷. شاه نعمت‌الله ولی کرمانی، نورالدین (۱۳۷۴). *دیوان شاه نعمت‌الله ولی کرمانی*، با مقدمه سعید نفیسی، تهران: نگاه.
۲۸. عبید زاکانی، نظام‌الدین (۱۳۸۰). *کلیات عبید زاکانی*، تصحیح و مقدمه عباس اقبال آشتیانی، چ ۲، تهران: بیک فرهنگ.
۲۹. عطار نیشابوری، فریدالدین (۱۳۶۶). *دیوان عطار نیشابوری*، به اهتمام و تصحیح تقی تفضلی، چ ۴، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۳۰. _____ (۱۳۷۵). *منطق‌الطیر*، به اهتمام سیدصادق گوهرین، چ ۵، تهران: علمی و فرهنگی.
۳۱. عمیق بخاری، شهاب‌الدین (۱۳۰۷). *دیوان شهاب‌الدین عمیق بخاری*، تبریز: کتابخانه ادبیه.
۳۲. فرخی سیستانی، ابوالحسن (۱۳۷۱). *دیوان فرخی سیستانی*، به اهتمام سید محمد دبیر سیاقی، چ ۴، تهران: زوار.

۳۳. قآنی شیرازی، حبیب‌الله (۱۳۸۰). *دیوان حکیم قآنی شیرازی*، تصحیح امیر صانعی، تهران: نگاه.
۳۴. قطران تبریزی، ابومنصور (۱۳۶۲). *دیوان حکیم قطران تبریزی*، به تصحیح محمد نخجوانی، تهران: ققنوس.
۳۵. مسعود سعد، سلمان (۱۳۶۴). *دیوان مسعود سعد سلمان*، به اهتمام مهدی نوریان، اصفهان: انتشارات کمال.
۳۶. منوچهری دامغانی، احمد (۱۳۷۵). *دیوان منوچهری دامغانی*، به اهتمام سید محمد دبیر سیاقی، چ ۲، تهران: زوآر.
۳۷. مولوی، جلال‌الدین (۱۳۶۳). *کلیات شمس تبریزی*، به تصحیح بدیع‌الزمان فروزانفر، چ ۱۲، تهران: امیرکبیر.
۳۸. _____ (۱۳۷۲). *مثنوی معنوی*، به تصحیح رینولد نیکلسون، چ ۲، تهران: مولی.
۳۹. ناصر خسرو، ابومعین (۱۳۷۰). *دیوان ناصر خسرو قبادیانی*، تصحیح مجتبی مینویی و مهدی محقق، چ ۴، تهران: دانشگاه تهران.
۴۰. نسیمی، عمادالدین (۱۳۷۲). *دیوان نسیمی*، به کوشش یدالله جلالی پنداری، تهران: نی.
۴۱. نظامی گنجوی، الیاس بن یوسف (۱۳۷۰). *کلیات خمسه نظامی گنجوی*، تصحیح وحید دستگردی، چ ۵، تهران: امیرکبیر.
۴۲. نظیری نیشابوری، محمد حسین (۱۳۷۹). *دیوان نظیری نیشابوری*، تصحیح محمدرضا طاهری، تهران: نگاه.
۴۳. وحشی بافقی، کمال‌الدین محمد (۱۳۷۳). *دیوان وحشی بافقی*، به کوشش پرویز بابایی، تهران: نگاه.
۴۴. هلالی جغتایی، نورالدین (۱۳۶۸). *دیوان هلالی جغتایی*، با مقدمه و تصحیح سعید نفیسی، تهران: سنایی.